

SOVYET DÖNEMİ ÖNCESİ ORTA ASYA AYDINLARI VE DEĞİŞİM**İbrahim KALKAN*****Giriş**

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'nın toplumsal ve siyasal yapısını kökünden etkileyen iki büyük gelişme cereyan etmiştir. Bunlar, Rus ilerlemesinin nihayete ererek bir Rus hakimiyetinin tesisine başlanması ve Orta Asya halkları arasında baş gösteren modernleşme hareketleridir. Bu devirde İslam aleminin genelinde görülen gerileme veya ilerlememe Orta Asya Müslümanları arasında da mevcuttu. Müslümanlar değişen şartların oluşturduğu yenilenme, ilerleme ihtiyacını yüzyıllar boyunca ictihad sistemiyle göğüslemişlerdi. Fakat zamanla bu değişim siyaseti tamamıyla içe dönükleşerek durağanlaştı. Neticede değişim ihtiyacını karşılayacak yerde değişmezliği, yani geleneğin olduğu gibi gelecek kuşaklara aktarımını savunan bir kurum halini aldı. İşte bu şartlar altında ondokuzuncu asırda ekonomik, fikri, sosyal ve siyasal alanda daha ileride olan Batı medeniyetinin meydan okumalarına cevap verebilecek, dolayısıyla toplumun değişim ihtiyacını karşılayabilecek yeni bir hareket doğdu. Rusya Türkleri arasında tecdit, ıslah, reform, ceditçilik gibi bir çok isimle anılan modernleşme hareketi oluştu ve gelişti.

Cedit hareketi, toplumun gelişim ve değişiminde Batılı yöntemleri kullanan fakat Batı medeniyetini nihai hedef kabul etmeyip sadece iyi bir örnek olarak gören bir modernleşme çabası olarak tanımlanabilir. İdil-Ural bölgesinde, özellikle Kazan Tatarları arasında doğan ceditçilik hareketi kısa zaman içinde Tatar aydınlarının gayretleri neticesinde Orta Asya'ya da sıçradı. Ancak Orta Asya halkı için Tatar aydınları tek örnek değildi. Bunların yanında Rus kültürünün doğrudan etkileri de söz konusuydu. Orta Asya halkları için Batı, Rusya demektir. Kendilerine en yakın Batılı medeniyet olan Rusya, Orta Asyalılar için, aynı zamanda en yakın örnektir. Bu açıdan, Rusların bölgede tam hakimiyeti sağlamaları ile cedit hareketinin güç kazanmasının hemen hemen aynı devirde olması rastlantı değildir. Orta Asyalılar karşılaştıkları bu yeni ve ileri medeniyet karşısında geri kalmışlıklarını daha iyi idrak ettiler. İçine düştükleri değişmezlik döngüsünü kırıp toplumu iyileştirmenin yollarını aradılar. Bu değişim arayışı ceditçiliği doğurdu.

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Bu yeni değişim hareketini diğer reform çabalarından ayıran bazı özellikler vardı. Öncelikle, Doğu medeniyetlerinin genelinde rastlanan tepeden inmece iyileştirme politikaları yerine, Orta Asya'da tabana daha yakın bir yerlerden yükselen bir hareket meydana geldi. Yani Osmanlı yenilik hareketlerinin tersine, Orta Asya'da iyileştirme politika ve usullerini tespit ve tatbik edenler, tıpkı Tatarlar arasında olduğu gibi, halktan kişilerdi. Bu durum tecdit hareketinin çok çabuk yayılmasına yol açtı. Bu sağlam temeli atan ve harekete yön verenler Orta Asya aydınlarıydı.

Bu çalışmanın amacı ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında yaşamış olan belli başlı Orta Asya aydınlıklarını tanıtmak ve onların toplum üzerinde meydana getirdiği değişimin belirleyiciliğini vurgulamak olacaktır. Orta Asya tarihinin genel gidişine ters olarak son devirde toplumu değiştirenler, yani toplumun değişim ihtiyacına cevap verenler askerler değil aydınlar olmuştur. Değişim ve çağı yakalama görevi aydınlar tarafından üstlenilmiş ve mücadele devamlı yenilgiye uğranan askeri sahadan, fikri alana kaydırılmıştır. Gayet açıktır ki bu değişim önce aydınlığın kendilerinin değişmesiyle başlamıştır. İşte çalışmanın bir diğer amacı aydınlar üzerindeki bu değişime dikkat çekmek olacaktır.

Çalışmanın kapsadığı coğrafi alan hususunda bir takım tartışmalar olduğu için, konuya açıklık getirmek yerinde olacaktır. Bu çalışmada Türkistan terimi ile üç eski hanlığın (Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları) hakimiyetindeki bölgeler ve Kazak bozkırları anlatılmak istenmektedir. Cedit hareketinin en yoğun olduğu devir dikkate alınarak ondokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başındaki olaylar üzerinde yoğunlaşılacaktır. Son olarak, Tatar ceditçilerinin Orta Asya aydınlığı üzerindeki etkileri bu çalışmanın konusu dışındadır. Söz konusu etkilerin incelenmesi ve ortaya konulması başlıbaşına bir çalışma konusudur. Bu çalışmanın odak noktası sadece Orta Asyalı aydınlardır.

Gelenekten Geleceğe Giden Yol

Orta Asya geleneksel seçkinlerini bazı araştırmacılar dört grupta toplamaktadır.¹ Bunlar yönetici siyasilerin oluşturduğu birinci grup; hükümet çalışanları, katipler, şairler ve sanatçıları içeren ikinci grup; din adamları, ulema ve şeyhlerin olduğu üçüncü grup ve zengin tüccarların oluşturduğu dördüncü gruptur. Bunlar arasında, toplum kimliğini etkileme açısından ikinci ve üçüncü gruplar önemlidir. Bu gruplar aynı zamanda aydın olarak vasıflandırılacak kişileri oluşturmaktadır. Yani Orta Asya'nın geleneksel aydınlığı denince akla en başta ulema, din adamları, sonra şairler, edipler, sanatçılar ve bazı devlet memurları geliyordu. Bu kişiler Orta Asya'nın belli başlı şehirlerinde toplanmışlardı.

¹ Kemal Karpat, "Elites and The Transmission of Nationality and Identity," *Central Asian Survey*, v. 5, no. 3/4 (1986), s. 11.

Aydınların Buhara ve Semerkand, sonraları Taşkent ve Orenburg gibi şehirlerde toplanması siyasi ve ekonomik sebeplere dayanıyordu. Medreseden mezun olan bir genç, bir molla olabilir veya önemli bir mevki sahibi birinin yanında kalarak onun işlerine yardım edebilir, bir hakim (kadı) olabilir veya en azından bir imam olabilir. Yani önemli bir mevkie gelebilmesi için büyük şehirlere gitmesi gerekiyordu. Bunun yanında ekonomik yönden sıkıntı çekmemek için aydınlar kendilerine hamiler buluyordu. Bu hamiler genelde mevki sahibi, güçlü ve zengin kimselerdi. Özellikle sanatçılar ve şairler bu hamilerin ihsanları ile geçiniyordu. Bu hamilerin evleri birer aydınlar ocağına dönüyordu. Zamanın yazarlarından Sadreddin Ayni, hamisi Muhammed Şerif Can Mahdum (1865-1931) hakkındaki şu sözleriyle konuya açıklık getirmektedir: "Her hafta salı, çarşamba ve perşembe günleri evin halka açık olduğu akşamlar geldiğinde, Şerif Can Mahdum'un evi şairler, edipler ve nüktedanların buluşma yerine dönerdi."²

Şerif Can Mahdum'un kişiliğinde geleneksel Orta Asya aydını profili vardır. Çok zengin bir kütüphaneye sahip olan Şerif Can Mahdum ilim ve sanat ile de uğraşıyordu. Tarih ve edebiyat özel ilgi alanlarıydı. 1910 yılında ondokuzuncu yüzyıl Buhara'sındaki Tacik şiirinin bir antolojisini yazmıştır (*Tezkar-ül-Eşar*). Aynı zamanda kadılık gibi devlet makamlarında da görev almıştır. Uzun boylu ve atletik yapılı biri olan Şerif Can Mahdum spora da ilgi duyardı. Özellikle atlar ve atlı oyunlar üzerine konuşmayı sever hatta buzkaşı, ulak veya kökbar da denilen oğlak oyununu oynamayı çok severdi.³ Kısacası eski, klasik aydın tipinde sonraki kuşak aydınlarında fazla görülmeyen özellikler mevcuttu.

Şerif Can Mahdum, zamanının büyük alimlerinden Ahmed Mahdum Daniş (Kelle)'nin talebelerindendi. Zamanın diğer pek çok aydını gibi çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Ahmed Daniş bir şair, molla, astrolog, diplomat, hattat ve nakkaş idi. Ama onu her şeyden önce bir düşündürdü. Ahmed Daniş (1827-1897) Orta Asya aydınları arasında yenilik ihtiyacını ilk dile getirenlerdendir. 1856, 1860 ve 1870 yıllarında Emir tarafından Rusya'ya gönderilen elçilik heyetlerinde yer almıştır. Bu seyahatler esnasında gelişen batı medeniyeti ile değişmeyen Buhara arasındaki bariz farkı somut bir biçimde görmüştür. Bu onda toplumun meseleleri üzerine eğilme ihtiyacını kuvvetlendirmiştir. Eserlerinde toplumdaki ve idaredeki bozulmayı işlemiştir. En bilinen eserlerinden olan *Tercüme-i Ahval-i Emiran-i Buhara-yı Şerifi* Buhara Hanlığı'nın o devirdeki siyasi ve idari yapısını tenkide ayırmıştır.⁴ Daniş,

² Edward Allworth, "The Changing Intellectual and Literary Community," Edward Allworth (der.), *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance*, 3. baskı (Durham: Duke University Press, 1994), s. 351.

³ Allworth, "The Changing...", s. 354.

⁴ İbrahim Yarkın, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara'da İslahatçı Fikir Adamı Ahmed Daniş," *Türk Kültürü*, XVI (Kasım 1977), s. 45.

Türkistan'daki eğitim sisteminin değişmesi gerektiğini savunanlar arasındadır. Pozitif bilimlere verdiği önemi astronomiye olan büyük ilgisiyle de ispat etmiştir. Ayrıca Rusça öğrenmenin gerekliliğini de vurgulamıştır.

Bu bilgilerden elde edilen sonuç, artık aydınlarda yavaş yavaş bir değişimin gözlemlendiğidir. Aydınlar sadece doğu dillerini değil, yeni hakimleri olan Rusların dilini de öğrenme gereğini hissediyorlardı. Bu gereklilik sadece yeni hakim sınıf ile yakınlaşma ihtiyacından doğmamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi bir değişimin, bir ilerlemenin ancak daha ileri bir seviyede olan Ruslar ve onların medeniyetleri sayesinde olabileceği görüşü ortaya çıkmıştı. Bu yeni görüş Orta Asya aydınları arasında hızla yayıldı ve Rus dili ile medeniyeti bir çok aydın tarafından ilerlemenin anahtarı olarak görüldü. Bu seviyede bir Rus taraftarı olmayan Daniş, toplumdaki kötü gidişin sebepleri hakkında değişik fikirlere sahipti. Örneğin, ona göre toplumdaki sosyal çözülmenin nedeni servetin fazla kullanılması, yani israf ve bunun yol açtığı rehavetti. Daniş bu konuda: "Lüzumlu olan asgari düzeyin üzerinde harcanan her mal insanların boynuna sarılı bir urgandır ve sadece ölüme yol açar" demektedir.⁵ Daniş bütün bu fikirlerini, yani yapılmasını lüzumlu gördüğü ıslahatı ihtiva eden bir projeyi Emir'e takdim etti. Fakat teklifleri reddedildi ve kendisi saraydan uzaklaştırıldı.⁶

Ahmed Daniş devrinde değişim istekleri yeni yeni kıpırdanıyordu. Fakat başta siyasi rejim (Emir) ve ulema olmak üzere toplumun bazı sınıflarından tepkiler başlamıştı. O devirlerdeki Buhara'yı, Feyzullah Hocayev şöyle tasvir eder: "Buhara yaşayan bir harabeydi. Modern dünyanın haberleşme yollarından uzakta Orta Asya'nın derinliklerine gömülmüş, ama eski yolların tam ortasında; halkı cahil ama her yerde, şimdi sadece birer hatıra olan, görkemli Arap-İran medeniyetinin izleri var. Emir'in despotizmi de artık eskimeye yüz tutmuş ve zulmün bütün kurumları Ruslar tarafından yapay olarak muhafaza edilmekte."⁷ Bu tasvirden de anlaşıldığı gibi Türkistan toplum hayatının üç temel meselesi şunlardı; cahil ve ilgisiz halk, unutulmuş veya kaybedilmiş medeni miras ve baskıcı devlet rejimleri. Türkistan aydınları bu kötü durumdan sömürgeci Avrupalı güçleri değil, kendilerini sorumlu tuttular.⁸ Geri kalmışlığın sebeplerini Türkistan'da aradılar ve yukarıda belirtilenleri buldular. Onlara göre çare yine Türkistan'daydı. İlim tahsili temel çözümleriydi. Dini olsun, din dışı olsun her türden bilginin öğrenilmesi toplumun bütün hastalıkları için deva niteliğini taşıyordu. İlim sayesinde Türkistan geri kalmışlıktan kurtulacak ve nihayetinde

⁵ Ahmed Daniş'den aktaran Hélène Carrere d'Encausse, *Islam and the Russian Empire Reform and Revolution in Central Asia* (London: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1988), s. 62.

⁶ Yarkin, "19. Yüzyılın İkinci...", s. 45.

⁷ Hocayev'ten aktaran d'Encausse, *Islam and the Russian...*, s. 78.

⁸ M. Nazif Shahrani, "Milli Mefkura: The Making of Uzbek National Identity," International Conference on Caucasus and Central Asia (Ankara, Mayıs 1995), basılmamış bildiri özeti, s. 4.

sömürü düzenini kırıp bağımsız olacaktı. Bu yüzden yenilik taraftarı Türkistan aydınları en fazla eğitime ve bilgilendirmeye önem verdiler. Yani toplumdaki değişim askeri veya siyasi yollarla değil temelde eğitim sayesinde olacaktı.

Yukarıda bahsedilen Ahmed Daniş benzeri aydınların, mesela Furkat (1858-1909) ve Mukimi (1850-1903) gibi kişilerin çalışmaları yeni bir kuşağın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ondokuzuncu yüzyılda Ruslarla karşılaşma ve geriliği şiddetle hissetme Türkistan aydınları arasında uyanış hareketlerini doğurmuştur. Bu uyanış ondokuzuncu yüzyıl sonlarında meyvelerini vermeye başlamıştır. Yenilik hareketinin olgunlaşma safhasının zamanı, gelişmelere bir Rus etkisinin olduğunu gösterir. Bu etkileşimde aktif taraf Ruslar değil Türkistanlılar idi. Yani Ruslar değişime doğrudan, planlı bir siyaset izleyerek katkıda bulunmadılar. Onların etkisi sadece ceditçilere örnek teşkil etmeleniydi. Bu Rus etkisinin daha somut bir örneği Rus hakimiyeti altında doğan çocukların bu tarihlerde olgunlaşmaya başlamasıdır. Yani Rus hakimiyeti ile milli uyanış arasında doğrudan bir ilişki mevcuttur. Bu durum Orta Asya'da Ruslarla ilk ilişkiye geçen Kazaklar arasında daha açık görülür.

Kazaklarda Fikri Uyanış

Ondokuzuncu yüzyıl Kazak düşünce tarihi iki kısımda incelenebilir. Birinci kısım 1850'lerden başlayıp 1890 sonlarında biter. İkincisi ise diğerinin son bulunduğu tarihten Bolşevik devrimine kadardır.⁹ Birinci bölümde kendilerine Osmanlı veya diğer doğulu medeniyetler yerine Rusya'yı örnek alan modernist aydınları görürüz. Bunlar arasında üç kişi; Çokan (Muhammed Kanapiya) Velihanov, İbray (İbrahim) Altınсарin ve Abay (İbrahim) Kunanbayev¹⁰ devamlı birlikte anılırlar. Bu birlikteliğin sebebi, yaşadıkları devirde birlikte hareket etmedikleri halde, hemen hemen aynı modernleşme çizgide oldukları varsayımıdır. Bu üç şahsiyetin çeşitli yönlerden birbirlerini tamamladıkları ve bir bütün olarak alındıklarında batılı (Rus veya Sovyet) anlamda bir modernleşme modeli sundukları farz edilir.

Kazak modernleşme hareketinde Rusya'nın örnek alınmasının altında iki önemli gelişme yatar. Bunlardan birincisi Kazak topraklarına çok sayıda Rus'un gelip yerleşmesidir. Bu gelenler arasında Durov, Dostoyevski, Korolenko, Şevçenko gibi Çarlık rejimine muhalif sürgün aydınlar da vardı.¹¹ İkinci büyük gelişme ise Rus-Kazak okullarının açılmasıdır. Bu okullarda yetişen Kazak gençleri Batı ve Rus kültürleriyle doğrudan bir temasa geçiyorlar ve kendi kültürleriyle aralarındaki büyük farkı kolaylıkla görüyorlardı. Bu dönem Kazak aydınları özellikle geleneksel Kazak

⁹ *Kazakhs on Russians Before 1917* (Oxford: The Society for Central Asian Studies, 1985), s.7.

¹⁰ Kazaklar arasında kişi adlarını kısaltarak kullanmak çok yaygın bir adettir.

¹¹ Thomas G. Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia* (Durham: Duke University Press, 1958), s.99.

toplum yapısının değişmesi gerektiğine inanıyordu. Yani geriliğin sebebi gelenekler ve "feodal" toplum yapısıydı. Bu yüzden eski kabile esasına dayalı düzen değişmeli ve modernleşmeliydi. Bu iş için Kazak aydınları da eğitimi ön plana çıkarıyorlardı.

Batılı düşünce yapısına sahip ilk Kazak aydını olan Çokan Velihanov'u (1835-1865) kaynaklar ilk Kazak coğrafyacısı, halkbilimcisi, dilbilimcisi ve tarihçisi olarak gösterir.¹² Velihanov, meşhur Abılay Han'ın neslinden olup Orta Cüz'ün son hanı olan Veli Han'ın torunudur. 1853'te Omsk askeri okulundan mezun olduktan sonra Rus hükümet görevlerinde bulundu. Rus aydınlarıyla sıkı dostluklar edindi. Kazak tarihi, edebiyatı ve coğrafyası üzerine pek çok çalışmalar yaptı. Manas destanından batı literatüründe ilk bahseden ve destanın bir bölümünü Rusça'ya ilk defa çeviren Velihanov'tur. Çokan'ın değişim veya yenilik fikri daha çok geleneksel Kazak toplum yapısına ilişkindi. O bu yapının kökten değişmesi gerektiğine inanıyordu. Fakat, Velihanov'un etkisi sadece tek yönlü olmuştur. Yani Velihanov Kazak kültürünü çok güzel bir biçimde Ruslara tanıtmış ama Kazaklar üzerinde, en azından yaşadığı devrede, pek etkili olamamıştır. Zaten büyük çoğunluğu daha okuma yazma bilmeyen Kazaklara eserlerini Rusça yazmış olan bir aydının etki etmesi çok zor olurdu.¹³

Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904) Velihanov'tan çok daha fazla tanınmış ve Kazak halkı arasında benimsenmiştir. Bunun en büyük sebebi Abay'ın Kazakça yazması ve halk dilini kullanmasıdır. Onun meşgul olduğu alan daha çok edebiyat, özellikle şiirdir. Fikirlerini Kazak edebiyatında devrim yapan şiirleriyle anlatmış ve Kazak halkını etkilemiştir. Abay'ı bu kadar başarılı kılan bir diğer sebep ise onun kültürel temelleridir. Klasik medrese eğitiminden sonra bir Rus okuluna giden Abay burada batı düşüncesi ile tanışır. Sadece Rus değil; Alman, Fransız, hatta Yunan kültürüne de yabancı olmayacak kadar çok ve çeşitli kitaplar okuyan Abay neticede Kazak, İslam ve Batı medeniyetlerinin bir sentezini ortaya koymuştur.¹⁴ Abay eserleriyle halkın üzerindeki aldırılmazlığı kaldırmaya çalışmıştır. Onun eserlerinde kadın haklarından eğitime kadar çeşitli konular görülmektedir. En önemlisi bu eserler halkın anlayacağı bir üslupla yazılmış ve geniş halk kitlelerine ulaşmıştır. Neticede Kazaklar arasında milli bilinçlenme başlamış ve bu da Kazak aydın sınıfının oluşmasına yol açmıştır.

¹² *Great Soviet Encyclopedia*, c. 4, s. 488. Çokan Velihanov ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kermit E. McKenzie, "Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar," *Central Asian Survey*, v. 8, no. 3 (1989), s. 1-30.

¹³ Isabelle Kriendler, "İbrahim Altynsarin, Nikolai Il'minskii and the Kazakh National Awakening," *Central Asian Survey*, v. 2, no. 3 (1983), s. 102.

¹⁴ Winner, *The Oral Art...*, s. 111-12.

Ruslarla sıkı ilişki içinde görülen bir diğer önemli kişi İbray (İbrahim) Altınсарin'dir. İbray (1841-1899) özellikle eğitim konusunda diğer iki şahsiyeti (Çokan ve Abay) tamamlar. İlk kurulan Rus-Kazak okullarından olan Orenburg Rus-Kazak Okulu'ndan mezun olan İbray, meşhur eğitim bilimci ve müsteşrik İl'minski ile beraber modern Kazak eğitim sisteminin mimarı sayılır. İlk modern Kazak okullarını açmıştır. Onun kurduğu Kazak Öğretmenleri Okulu'ndan mezun olan gençler daha sonraki milli hareketlerde yer almışlardır. Nasıl ki Abay şiirde bir devrimci kabul ediliyorsa, İbray da düzyazıda aynı yere sahiptir. İbray modern Kazak nesrinin babası sayılmaktadır.¹⁵ Altınсарin ayrıca Kazaklar için Rus alfabesi üzerine kurulu yeni bir alfabe tasarlamıştır.¹⁶

Yeni Bir Aydın Tipi: Ceditçiler

Yukarıda kısaca sözedilen şahsiyetler ve diğer öncü-modernist aydınlar toplumsal değişim için bir temel hazırlamışlar ve bu zemin üzerinde asıl yenilikçi, ıslah taraftarı aydınlar yetişmişlerdir. Bu yeni aydın sınıfına yaygın olarak ceditçiler (yenilikçiler) denmekteydi. Küçük bir grup olmasına karşın seçkin kişilerden oluşan bu aydınlar çoğunlukla ulemeden ve tüccarlardan oluşuyordu. Aralarında işçi veya köylüye rastlamak oldukça zordu. Ceditçiler çifte eğitime sahiptiler; hem medresede hem de Rus, Türk (Osmanlı) veya Avrupa okullarından birinde eğitim görüyorlardı. Modernist ve sekülerdiler, fakat dine karşı temelde bir düşmanlıkları yoktu. Onlara göre bağımsızlık, refah ve gelişmeye giden en iyi yol Batı modelinden geçmekteydi. Batı'yı taklit veya örnek alma yenilik fikirlerinin temelini teşkil ediyordu.¹⁷

İdil-Ural bölgesinden sonra Orta Asya'da da kendini göstermeye başlayan ceditçilik önceleri edebiyatta kendini gösterse de asıl gücünü eğitim alanında kazandı. 1893 yılında İsmail Gaspıralı'nın teşebbüsüyle Taşkent, Semerkand, Buhara ve daha sonra Fergana Vadisi'nde *usul-i cedit* okulları açıldı.¹⁸ Yeni usulde okulların açılmasıyla birlikte fikri sahada zaten mevcut olan değişim büyük hız kazandı. Ceditçilerin amacı düşüncelerini halka yaymak, mümkün olduğu kadar destek sağlamaktı. Desteğe ihtiyaçları vardı çünkü Türk ve Rus idareciler yenilik hareketlerini siyasi iktidar için tehlikeli görüyorlar ve bunlara karşı çıkıyorlardı. Bu yenilik karşıtı idarecilere Buhara emirleri de dahildi. Mesela Emir Alim Han 1913'te

¹⁵ M. Baydılbaev ve M. Mağavin, *Bes Ğasır Jırlaydı: XV Ğasırdan XX Ğasırın bas kezine deyingi Qazaq aqın-jırvavlarının şıǵarmaları* (Almatı: Jazuşı, 1989), c. II, s. 5.

¹⁶ Winner, *The Oral Art...*, s. 109.

¹⁷ Alexandre Bennigsen, *Soviet Muslim Intelligentsia in Central Asia, Ideologies and Political Attitudes* (Ankara: Asian-African Research Group, 1986), s. 2.

¹⁸ Begali Kasımov, "XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Ceditçilik Akımının Başlıca Özellikleri," *Avrasya Etüdleri*, c. 2, sayı 3 (Sonbahar 1995), s. 88.

gazeteleri, 1914'te yeni usul mekteplerini kapatmıştır.¹⁹ İdarecilerin bu olumsuz tutumu yüzünden Türkistan'da aydınlar gizli cemiyetler şeklinde teşkilatlanmışlardır. Mesela 1908'de Buhara'da Ahmed Can Mahdum, Sadreddin Ayni, Osman Hoca ve birkaç kişi daha birleşerek Terbiye-i Etfal adıyla gizli bir cemiyet kurmuşlardır.²⁰ O dönem ceditçi aydınlarının amaçlarını özetlemesi bakımından bu cemiyetin programındaki beş vazife önemlidir:

1. Halkı eğitmek ve bu gaye için okullar açmak, kitap ve gazete basmak.
2. Kadimci ulemanın muhalefeti ile mücadele etmek. Bu iş önce medreseleri sonra Müslümanların kafa yapısını değiştirmekle mümkün olacaktır.
3. İdaredeki yolsuzluklar ve ahlaki çöküntü ile mücadele etmek.
4. Buhara'yı modern bir devlet haline getirmek.
5. Mezhepler arasındaki kavgaya bir son vermek.²¹

Bu dönem aydınları da çok yönlülükleri ile dikkat çekerler. Örneğin, o dönem Türkistan ceditçilerinin liderlerinden olan Mahmud Hoca Behbudi (1874-1919) kadı, politikacı, gazeteci, oyun yazarı ve müftü idi.²² Eğitimini Buhara medreselerinde tamamlayan Behbudi buradaki kadimci muhalefete dayanamayarak Semerkant'a döndü. Semerkant'ta ilk *usul-i cedit* okulunu açan Behbudi'dir (1903). Türkistan'da ceditçi edebiyatın gelişmesinde onun rolü çok büyüktür. Türkistan'da ilk dram eseri *Pederküş*'ü (baba katili) yazan Behbudi'dir. Bu eser, 1913 yılında ilk defa olarak Taşkent'te sahnelendi. Türkistan'da ilk dergi de Behbudi tarafından çıkarılmıştır. Behbudi, 1913-1915 yılları arasında *Ayine* isimli dergiyi yayınlamıştır. Diğer bir çok ceditçi gibi Behbudi de bir çok ülkeye gitmiş, pek çok medeniyetle tanışmıştır. 1907'de Rusya'ya gitmiş, burada St. Petersburg'a uğramış dönüşte Orenburg, Kazan, Ufa yolu ile Taşkent'e gitmiştir. Daha sonraları Kahire, Şam ve İstanbul'a da ziyaretlerde bulunmuştur.²³ Çok hareketli bir hayata sahip olan Behbudi, Hokand Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulmasında da rol almıştır. Bütün bu faaliyetleri siyasi rejim tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Nitekim, 1919 yılında Buhara'nın Karşı

¹⁹ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri* (İstanbul, 1945), s. 16.

²⁰ Baysun, *Türkistan Milli...*, s. 15.

²¹ d'Encausse, *Islam and the Russian...*, s. 94.

²² Allworth, "The Changing...", s. 363.

²³ Edward Allworth, *The Modern Uzbeks From the Fourteenth Century to the Present* (Stanford: Hoover Institution Press, 1990), s. 138.

şehrine giden Behbudi burada Emir'in emriyle taşta tutulmak suretiyle öldürülmüştür.²⁴

Yenilik düşüncesinin mimarlarından bir diğeri de Abdurrauf Fıtrat'tır. Mahmud Hoca Behbudi'nin en gözde talebelerinden biri olan Fıtrat (1886-1938) eserlerinde özellikle dindeki bozulmaya dikkat çekmiştir. Ona göre Türkistan'daki kötü gidişattan en başta din adamları sorumluydu. Çünkü onlar İslam dinini kendi uydurdıkları hurafelerle doldurmuşlar ve bambaşka bir din haline getirmişlerdi. Fıtrat'a göre üç çeşit İslam vardı; Kur'an'ın İslam'ı, ulemanın İslam'ı ve halkın inandığı İslam. Diğer yenilikçiler gibi Fıtrat da dinde körü körüne yapılan taklidi eleştirir. Ona göre gelişmeye engel olan ve Müslümanları modern dünyadan soyutlayan şey, takliden verdiği değişmezlik ve hareketsizlikti.²⁵ Fıtrat'ın en tanınan eseri *Münazara*'dır. Bu eserde bir yenilik taraftarı ile gelenekten taviz vermeyen bir müderris arasındaki tartışma konu edilir. Ayrıca o zamandaki Buhara'nın içine düştüğü kötü durumu *Bir Hind Seyyahının Hikayeleri* adlı eserinde alaycı bir anlatımla ortaya koyar.²⁶ Fıtrat'a göre kurtuluş iki yolla sağlanacaktı; ilk olarak ruhi alanda yenilik sayesinde fertler düzelecek, ikinci olarak da siyasi ve sosyal bir inkılap ile toplum bağımsızlığa ve gelişmeye kavuşacaktı. Yani sadece kültür alanında yapılanlar yeterli değildi. Yenilik hareketi siyasete de yayılmalı ve hareket siyasi gücü ele geçirmeliydi.

İşte bu siyaset noktasında göze çarpan ceditçi aydınlardan biri de Münevver Kari'dir. 1901'de Taşkent'te ilk *usul-i cedit* okulunu açan Münevver Kari (1880-1933) çok iyi bir eğitimci olmasının yanı sıra Türkistan'ın ilk gazetecilerinden ve teşkilatlı muhalefetin liderlerindendi. 1905 ihtilalinden sonra *Hurşid*, 1917 devriminden sonra ise *Necat* adlı gazeteleri çıkaran Kari'nin diğer Türkistan gazetelerinde de yazıları yayımlandı. Birinci 1917 devriminden sonra Türkistan'daki bütün milli güçleri birleştirmek amacıyla Şura-i İslam teşkilatını kurdu. Daha sonra Türkistan Merkezi Şurası'nda görev aldı. 1917 yılında muhtariyet ilan eden Hokand Hükümeti'nin kuruluşunda etkileri oldu. Bütün bu siyasi faaliyetler neticesi ilk defa 1921 yılında olmak üzere bir çok kez hapse düştü. En son 1932 yılında Sovyet hükümeti Münevver Kari'yi sürgüne yolladı. 1933 yılında da kurşuna dizilerek idam edildi.²⁷

²⁴ İbrahim Yarkın, "Türkistan'ın Ceditcilik Devri Rehberlerinden Edib ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behbudi (1874-1919)," *Türk Kültürü*, VIII (Nisan 1970), s. 412.

²⁵ d'Encausse, *Islam and the Russian...*, s. 106.

²⁶ Allworth, *The Modern Uzbeks*, s. 144-45.

²⁷ İbrahim Yarkın, "Türkistan'da Uyanış- Milli Hareketler ve Münevver Kari," *Türk Kültürü*, IV (Ağustos 1966), s. 914-17.

Kazaklarda Yenileşme

Yirminci yüzyılın başında, Kazaklar siyasi sahada büyük ilerlemeler kaydetmişti. Milliyetçi Kazak aydınları birleşerek 1917'de Alaş Orda adıyla özerk bir hükümet kurmuşlardı. Bu hükümetin temelinde Kazak aydınlarının kurduğu Alaş Partisi vardı. Esasında yirminci yüzyıl başlarında Kazaklar arasında modernleşme için iki değişik yol ortaya konmuştu. Bunlardan birincisi tamamıyla Batı tarzında bir yenileştirme hareketi öngörüyordu. Bu yolu destekleyen aydınlar kendi kültürlerinin kökünden değişerek batılılaşmasını ve yeni bir medeniyet oluşturmasını hedefliyorlardı. Yani "ıslah"tan çok "ilğa" yanlısıydılar. Bu sebeple geleneğe karşı ayrımsız bir mücadeleye giriştiler. Teslimiyetçi batılılaşma taraftarları belki de Çokan Velihanov'un varisleri olarak değerlendirilebilir.

Ondokuzuncu yüzyılın yarılarında daha tam kesinleşmemiş olan "geleneği gözetenler - gelenek karşıtları" ayrımı, yirminci yüzyıl başlarında iki ayrı aydın grubu teşkil edecek kadar belirginleşmişti. Birinci grubun başlıca temsilcileri arasında Sultan Mahmud Toraygırov (1893-1920), Meşhur Jüsip Köpöyev (1857-1931), Ömer Karaşev (1876-1921) ve Sabit Döntentayev (1894-1933) sayılabilir. Diğer yenileştirme modeli ise daha çok milliyetçi temeller üzerine kuruluydu.

Gelişen fikri hareketlilik ile beraber basında ilerleme görüldü. İlk Kazakça süreli yayın olan *Dala Vilayetinın Gazeti* 1888'de Omsk şehrinde Rusça yayınlanan *Kirgizskaya Stepnaya Gazeta*'nın eki olarak yayın hayatına başladı. Bunu daha radikal Rus karşıtı ve İslamcı-milliyetçi fikirler güden mecmualar takip etti. Muhammedcan Sıralın (1872-1929) tarafından çıkarılan *Ay-Kap* ve Burın Elevsin'in editörlüğünü yaptığı *Kazakstan* gazeteleri izledikleri aşırı muhalefet yolu sebebiyle kısa sürede kapatıldılar.²⁸ 1913'te yeni bir anlayışla yeni bir gazete çıktı; *Kazak*. Ahmed Baytursınov'un (1873-1938) baş editörlüğünü yaptığı *Kazak* gazetesi öncekilerden farklı olarak daha ılımlı bir siyaset izledi. Bu açıdan İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesine benzetilebilir. Bu gazete etrafında Kazak halkının geleceğine yön verecek aydınlar toplanmıştı; Alihan Bökeyhanov (1866-1937), Mağcan Cumabayev (1893-1938), Mustafa Çokay (1890-1941), Halel Dosmuhamedov (1883-1939), Muhammedcan Tınışbayev (1879-1937), Mir Yakup Dulatov (1885-1935), Jüsipbek Aymautov (1889-1931) ve diğerleri. Bu aydınlar arasında üç kişi, tıpkı ondokuzuncu yüzyılda olduğu gibi, devamlı birlikte zikredilirler. Bunlar Alihan Bökeyhanov, Ahmed Baytursınov ve Mir Yakup Dulatov'tur. Bu sınıflandırmanın amacı belki de bu üç kişinin Kazak milli hareketinin üç kanadının temsilcileri olmalarıdır. Alihan Bökeyhanov siyasi sahada, Ahmed Baytursınov hareketin teorik esasları ve eğitim alanında, Dulatov ise edebiyat sahasında öne çıkmış isimlerdi.

²⁸ *Kazakhs on Russians*, s. 11.

Milliyetçi Kazak aydınlarına göre, Kazaklar ancak kendi kültürlerine sahip çıkarak, kendi kendilerini daha iyi tanıyarak güçlenebilir ve geri kalmışlığı yenebilirdi. Bu Kazak aydınları, her şeyden önce Kazaklığı vurgulamışlar ve Kazakların diğer Türk boylarıyla olan ortak yanlarını eserlerinde çok az işlemişlerdir.²⁹ Bu aydınlar Kazakçaya önem vermişler, Kazak eğitim sistemini gelenekçi Tatar mollalarının etkisinden kurtarmaya çalışmışlardır. Özellikle dil ve eğitim alanında Baytursınov'un geçerliliğini bugün bile koruyan çok kıymetli çalışmaları vardır. *Kazak* gazetesi fikri muhitinde çalışmalarını sürdüren bu aydın gurubu aynı zamanda 1917'de ortaya çıkan Alaş siyasi partisinin de kurucularıydı. Yine aynı grup 1917'de Alaş Orda özerk hükümetini kurdu. 1920 yılında Bolşeviklerce dağıtılan bu hükümet mensubu aydınların bazıları yeni rejim ile beraber çalışmanın yollarını aramışlardır. Aynı tutum Hocayev ve Kari gibi bazı Türkistanlı aydınlar da görülüyordu. Fakat pek çoğu Sovyet rejimi tarafından tehlikeli görülmüşler ve 1930 tasfiyeleri esnasında ortadan kaldırılmışlardır.

Sonuç

Böylece yeni milli sınırların belirlendiği ve ilk Sovyet anayasasının kabul edildiği 1924 yılına gelindiğinde, ceditçilik hareketi büyük ölçüde gücünü yitirmişti. Ondokuzuncu asrın ortalarında başlayan özgün bir değişim ve yenileştirme modeli sunan ceditçi aydınlar fikri sahada başlattıkları hareketi siyasi alana başarıyla taşıyamadılar. Değişim bir kez daha askerler ve siyaset yoluyla, ama bu kez Ruslar eliyle sağlandı. Ceditçilerin örnek aldıkları Batı alemine mensup olduğu iddia edilen Rus medeniyeti siyasi alandan sonra kültürel konularda da etkili oldu. Yani Ruslar artık Orta Asya'nın hem toprağına hem de halkına hükmetmeye başladı. Ondokuzuncu asrın ortalarında başlayan değişim ve yenilik hareketleri tamamıyla değişik bir yola girdi. Orta Asya'da siyasi hakimiyeti sağlayan Sovyet rejimi kendi değişim programını uygulamaya koydu. Bu program bütün sahalarda sosyalist çerçevede bir değişimi ve gelişimi öngörüyordu. Rus hakimiyeti anlamına gelen sosyalizmin Orta Asya için pek uygun bir model olmadığını düşünen Orta Asya aydınları zaman içinde rejimle ters düştüler ve güç sahibi siyasi otorite tarafından kesin bir biçimde etkisiz hale getirildiler. Böylece, 1930'larda hareketin liderliğini yapan aydınların ortadan kaldırılmaları ile ceditçilik akımı uzunca bir süre etkinliğini yitirdi. Orta Asya halklarının yeniden bağımsız olmaları neticesinde milli bir yapılanma modeli sunan ceditçi aydınlar tekrar gündeme geldi. Şimdi, yıllarca yasaklanan bu aydınların eserleri ve fikirleri yeniden okunarak Orta Asya'ya uygun bir değişim ve yeniden yapılanma modeli aranmaktadır.

²⁹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. baskı (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981), s. 498.

